

Ж.К. ӨМІРБЕКОВА

ТҮРАКТЫ СӘЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘНІ (Ә.Нүрпейісовтің «Соңғы парыз» романы негізінде)

Халыктың төл тума мәдениетінің ұшқыр іздері ұлт тілінде көрініс тапқан. Тіл табиғаты күрделі болғандықтан, ұлттық әлем бейнесі адамзат тілінде әр қырынан бейнеленеді. Ғылымда әлем, дүние, коршаған орта туралы мәліметтер лингвистикалық каналдар арқылы беріліп, сонда сакталынына көзін жеткізді. Адамзат орасан зор мағлұматтарды сөз арқылы менгеріп, тіл арқылы түсіне алады. Сондықтан да адамның тұлға ретінде қалыптасуы оның сөзді қаншалықты деңгейде игеріп, сөз мәдениеті мен шеберлігін қаншалықты білетіндігіне тікелей тәуелді. Мәдениет семантикасының кілті тілде сакталған. Фасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырған ата-баба салты, дәстүрі, ділі мен әдет-ғұрыптары фразеологиялық бірліктерде сакталып, тілдік бірліктерде өз бейнесін танытуда.

Жалпы «фразеологизмдер – жазу, сөйлеу тілінің ажарын кіргізіп, құдышетін арттыра түсетін, көнілдегі көрікті ойды бейнелеп, мәнерлеп, астарлап, өзіндік бояу-нақышымен жеткізетін, көркем сөз қазынасында корланып, қолдануға дайын тұратын, қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерінің құнарлы бір саласы» [1, 35].

Қазақ тіліндегі ұлттық мәдени маңызы бар деректерге талдау жасаған ғалым Г.Смағұлова былай дейді: «Егер тілде фразеологизмдер сакталмай, бізге жетпеген болса, казақтардың рухани өмірі сферасы қалай анықталып, қандай моделін өмірге сүйеніп, пікір айтылар еді. *Сақалын сипау* – мораль, этика ұлтілері болса, қара шаңырақ – мұнда да мораль бар, әрі этнографиялық ұғым, *атекілін кесісу*, *ақ түйенің қарны жарылу* – этнолингвистикалық білімдерді қажет етеді. Осылан орай, әр ұлт тілінің әлеуметтік қуаты арқылы мәдениет сакталады» [2, 146]. Атальмыш мәселе бойынша теориялық еңбектер авторы В.А.Маслова фразеологиялық мифологемаларға тілдік талдау жасай келіп, «человек только тогда становится человеком, когда он с детства усваивает язык и вместе с ним культуру своего народа. Все тонкости народа отражают в его языке, который специфичен и уникален, так как по-разному фиксирует в себе мир и человека в нем» – деген пікір айтады [3, 5]. Адамзатқа қатысты мәпіметтердің көбі тіл арқылы беріліп, тіл арқылы түсіндіріледі, адамның қоғамдағы орны, белсенділігі, жетістігі, тілді қаншалықты дәрежеде менгергенімен, сөз құдышетін қалай бағалай алғанымен тікелей байланысты.

Сөздін бейнелі эквиваленті болып табылатын фразеологизмдерде халық менталитеті мен озық мәдениетінің, танымдық болмысының негізгі қайнар көзі жатыр. В.Н. Телия былай деп көрсеткен: «....но безусловными фоваритами в этой области являются фразеологизмы, обретшие роль стереотипов культуры, чья образно-ситуативная мотивированность связана с мировидением народа — носителя языка, так как средством воплощения культурно-национальной специфики является его образное основание, а способом указания на эту специфику будет интерпретация этого образного основания в установках, символах и т.п. культуры» [4, 13].

Сондықтанда фразеологизмдерді әткентарихтың, әдет-ғұрыптың, салт-сананың, аныздар мен мифтердің және т.б. жынтығы деп қарауға болады.

Әр ұлт тіліндегі фразеологизмдер – сол ұлттың бүкіл бітім болмысы, рухани жан дүниесі, тұрмысы, мәдениетінен хабар беретін нақты түп дерек. Сол арқылы фразеологизмдерді ұлт менталдылығына негіздей отырып, тіл арқылы мәдениеттандыру аспектілерін толықтыруға болады. Фразеологизмдер ұлттық мәдениетті мынадай жағдайларда сипаттауы мүмкін: 1) кешенді, яғни тұрақты тіркестер компоненттері тұтасып келіп, идиомалық мағынаға ие болғанда. 2) ұлттық-мәдени ерекшеліктер фразеологизмдердің құраушы компоненттер арасынан көрінеді. 3) фразеологизмдердегі ұлттық мәдениет өзінің прототипі – еркін тіркестер арқылы да берілуі мүмкін. Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшелігі әлеуметтік, табиғи, географиялық жағдайлармен анықталады.

Қазақ тілінің фразеологиялық бірліктерінде лингвомәдени ерекшеліктер келесідей көрініс тапқан. Коршаған орта, табиғат құбылыстары адамзат баласына ортақ болғанымен, оны түсінуі, ұғынуы, сезінуі әр халықта түрліше болады. Фразеологизмдерде халықтың өзіндік ұлттық касиеттері, болмыс-бітімі өздеріне тән болып келеді. Мысалы, *атекілін кесу* – «араздасу, аракатынасын ұзу» мағынадағы тіркестің ішкі формасы ұлттық ресіммен, ежелгі достүрмен тығыз байланысты. Ғылыми деректерге сүйенер болсак, аттың кекілі, құйрығы оның иесі қайтыс болғанда және адамдар бір-бірімен араздасып, бір-бірінен мұлде безінгенде кесіледі екен. Яғни ұлт мәдениетінің сакталуы ұлт тілімен тікелей бай-

ланысты. Тілсіз мәдениеттін, рухани байлыктын сакталуы мүмкін емес. Тіл мәдени ақпаратты сактап қана қоймайды, сонымен қатар ол туралы білімдерді жинақтап, сұрыптаپ, қажетінше кайта жанғыртып отырады. Мәдениеттін үрпактан-үрпакқа тілсіз жетуі мүмкін емес. Лингвистикалық мәдениеттану ғылыминың көрнекті ғалымдарының бірі В.В.Воробьев, тіл, ұлт (өкілі) және мәдениет үштігінің бірлігін айта келіп, «... язык есть важнейшее средство не только общения и выражения мысли, но и аккумуляции знаний культуры. Будучи сложной системой, язык может быть средством передачи, хранения, использования информации», – деп түйіндейді [5, 45]. Ұлттық мәдениеттің кілтін кез келген халық өкілі шеше алмайды, ол үшін сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, сүнн ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі мәдени кодты ашуың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты.

Халықтың өзі коршаған ортаға ерекше мән беріп, заттар мен құбылыстарды танып білуде басты белгілерін салыстыру, ұқсату сияқты қасиеттерін жинақтап, ортақ белгілерінің негізінде жана ұғымға атау берген. Бір затка ат беру әр халықтың мәдениетіне, тілінің ерекшелігіне байланысты қалыптасады. Қай заттың атауы болмасын жайдан-жай емес, қоғам қажеттілігінен, сол атауға зәрулігінен туындаған. Ұғым нәтижесінде зат не құбылыс атауға ие болса, атау адам танымы негізі деп таныған уәждер аясында қарастырылады. Заттың атауына негіз болған атауыштық белгілер арқылы тілдегі уәжділік қалыптасады.

Уәждеме – тіл арқылы аталған заттың немесе құбылыстың бір белгісінің көрінісі. Негізгі қарастыратын мәселесі: зат пен атаудың арасындағы байланыс пен құрделі карым-қатынас. Уәж – фразеологиялық бірліктердің қалыптасуына себеп болған негізгі қозғаушы күш. Уәждеме – фразеологиялық бірліктердің пайда болуына ықпал етуші нышан, қасиет болса, уәжділік – олардың қалыптасуындағы үдеріс болып табылады.

Фразеологияздердің зерттелу тарихы тым әріден басталғанымен, ішкі мазмұнын анықтауда уәж, уәждеме, уәжділік арақатынасы, байланысы төңірігіндегі мәселелер өлі де теориялық тұрғыдан кешенді зерттеуді қажет етеді. Фразеологияздер құрамындағы компоненттердің бірнеше мағыналарының ішіндегі негізгі деп танылған белгісі халықтың өмірінен, тыныс-тіршілігінен, менталитетін т.б. хабардар етегін фразеологияздердің қалыптасуына уәж болады. Ал уәждеме теориясына сүйене отырып, бастапқы еркін тіркестер негізінде жасалған

фразеологияздердің тұп-төркініне зер салып, уәжін айқындау, сол арқылы тіркестің қалыптасу тұп қозін тауып, озіндік ерекшеліктерін ажырату арқылы олардың мәні мен мазмұнын ашуға болады. Уәждеме негізінде фразеологияздер табиғаты тарихи тұрғыдан талданып, оның ішкі құрылымдық мағынасы айқындалады.

Фразеология тіл білімінің жеке саласы ретінде қарастырыла бастаған кезден сөздің ішкі формасын зерттеу нәтижелері фразеологияға да қатысты колданылды. Ишкі форма ілімін кез келген нақты ұғымды алғаш қабылдау адамның тәжірибесімен, білімдерінің жиынтығымен тікелей байланысты деп дәлелдеген ғалым А.А.Потебня, бұл қафиданы апперцепция ұғымымен байланыстырады [6, 24]. Ғалымның бұл қағидасының фраземалардың семантикасын ашуға орны ерекше, себебі фразеологиялық мағына халықтың, ұжымның жинақталған тәжірибесінің, атадан балаға мұра ретінде қалған білімдері жиынтығының, фраземалардың лексикалық және синтаксистік генотиптеріндегі көрінісі негізінде қалыптасып, пайда болады. Фразеологиялық мағына мен фраземажасам базасы арасындағы байланыстыруыштық қызметін ішкі форма аткарады. Бұдан туындағын тұжырым, фразеологиялық мағынаның ішкі формасы оның шығу тегінің негізгі көзі болып табылатын фраземажасам негіздерінің лексикалық және грамматикалық семантикасының мағыналық элементтері құрайды. Мысалы, Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романында: «*Қой аузынан шөп алмайтын* сол жуас әке бұл жолы...» [244 б.] сөйлеміндегі фразеологиялық тіркес – жуас, мояның деген мағынаны білдіреді. Бұл фразеологиялық бірліктің жасалуының үйткесі – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі, байқағыштығы, соның негізінде алдына қойған шөпті жемейтін қой жок, төрт түлік малдың ішіндегі ең момыны қой екені де халыққа белгілі, осы мотивтерді салыстыру, бейнелі ойлау фраземалардың негізі болып табылады немесе әр адам ұлт тілінің өкілі ретінде өз болмысы мен танымдық, интеллект қасиеттері арқылы дараланып көрінеді, әрі сол ұлт тілін дамытуға, сөздік құрамын байытуға үлесін қосады. Ұлттық рухани мәдениетін қалыптастыруда жеке тұлғаның ықпалы ерекше. Бұл ұлт тіршілігінен жоғе ұлттың менталдық өрісінен хабардар стогін фразеологияздерден анық байқалады. Мәселен, географиялық жағдайы, білім деңгейі, өмірден түйген өзіндік көзқарасы, жас мөлшері сияқты т.б. себептер аталған ұғымдардың түсініктерін бір ұлт тілінде сан түрлі образдылық арқылы жеткізуімен ерекшеленеді.

Қазақ тіліндегі тұракты айтылатын суретті сөз өрнектері осыған дәлел. Мәселен, Ә. Нұрпейісовтің «Сонғы парызы» романындағы келесі фразеологизмдер үлт болмысының өзгешелігін, үлт мәдениетінің өзгелерде ұшыраспайтын дәстүрлі ой-тұжырымдары мен образды ойлауын танытады: «Жарты дүниеге әмірін жүргізіп отырған бір ұлы елдің басшысы күні кеше гана бас бостандығын алған Африкадагы бір елдің басшысымен бауыры бітіп бара жатқандай, ауыз жаласып жүрген сияқты еді; енді қараса, әлгі кіп-кішкентай кеше сержанттан көтерілген шілтікей бастығы үлкен елден қару-жарапты үйі-төгіт алышты да, кок тын төлемей мұзға отырғызып кетіпти» [105 б.]; «Тек анасын ойлаганда, іші иттей ұлын қоя берді» [234 б.]; «Сондагы үріп ауызга салғандай аппақ Ақшабак, эне, жсаны кеудесінен алдақашан шығып кеткен ана — балықтан пана күткендей бауырына бетін басып тығыла тустанып» [205 б.]. Бұл мысалдардағы эталонға айналған тұракты тенеулер тіркесі үлттық мәдени өмірінен хабардар етеді. Қазақ үлттының басқа үлттар сияқты мәдени ұғымының ортасында туып, өсіп-өнуінің көптеген алғышарттары мен салалары бар. Бұл тұракты тіркестердің арғы жағында үлт тіршілігінің басқалардан ерекше өмір салты көрінеді. Мәселен, іші иттей ұлын тіркесінің құрамында ит — қазактарда текстіздікпен, жағымсыз қатынаспен байланыстырылады. Қазақтардағы итке деген осыншама жағымсыз көзкарасы сонау ықылым заманнан келе жатқан түркі халықтары мен монголдардың көк бөріден тараған деген төтемдік нағым-сенімінен болуы керек деп болжау айтамыз. Бұған қазақ тіліндегі: «Иттін иесі бар, бөрінің тәңірісі бар» деген сөз де көрсетеді. Сондықтан да қазақ жақсы іс істегенде «ай, қасқыр!» десе, жаман іс істегенде «иттік» дейтіні де осымен тустандіріледі. Қазақ тілінде ит компонентімен келетін алпысқа жуық фразеологизмдердің барлығы да ит образына деген қатынасын дәлелдейді. Мәселен, «жақсы ит өлігін көрсетпейді», «иті қырым жерге жүгірген», «ит жеккен» т.б.

Ит образына байланысты антропонимдер де кездеседі: Италмас, Итжемес. Оларда бір жағынан итке деген жағымсыз көзкарас білдірсе, екінші жағынан, осы көзкарас алдынғы балалары шетінеп бала түрмай жүрген ата аианын жаңа туған нәрсесін тіл-көздсін сактау мақсатында балага ат қою ритуалының құрамдас бір компоненті ретінде қолданылып тұрғанын аңгаруга болады.

Сол сияқты «бауыры бітіп бара жатқандай» деген тіркестегі бауыр — ен жақын туыскандық қаты-

насты білдіретін символ. Қазақтар өзінін інісін «бауырым» деуінде де үлкен символдық мән жатыр. Бауырға қатысты біршама фразеологиялық тіркестер де сакталған: *бауырын жарып шықсан, тас бауыр, жат бауыр, бауырына басу, бауыр еті* т.б.

Қазақ халқының үлт ретіндегі бір ерекшелігі оның ой-өрісінің көркем бейне түрде дамығанын ескерсек, онда мағыналас сөздер қатарының үлғауы ұғымға байланысты. Адам неғұрлым білімді, көпті көрген сайын ұғымы терендей, оның тустанігі қырланып, көрген, білген, сезген ситуацияны өзіне бұрыннан таныс тіркестерден гөрі, басқаларға ұқсамайтын сөзben жаңа тіркеспен беруге ұмтылған. Әрбір жеке адамның өзіндік қабылдауынан туатын сезімдік «дүние суреті» әсерінің көрінісі лексикаға қарағанда, фразеологизмдердегі эмоция мен экспрессияда анағұрлым көбірек қамтылады. Мәселен, шығармадағы «Енді, міне, жас ортасына келгенде дәмтүз жараспай, Тәңірінің басқа түскен бұл тауқыметін де көтеріп алғалы тәуекел етіп түр» [7, 140 б.], «Оган осы ауылдың халқы да үйреніп, еті өліп кеткен» [7, 19 б.] т.б. тұракты сөз тіркестері қазақ халқының дүние шындығын көркем образбен қабылдауы, шешендік сөз өнерін үлт менталдылығы ретінде көрсетуі, «ішімдегінің бәрі — тілімде, тілімдегінің бәрі — түрімде» дегеніндей, үлттың психологиялық терен болмысын байқатады. Фразеологизмдердің тұрактылығы үрпактан-үрпакқа беріліп, әлеуметтік және рухани бағыт болатын мәдени ұстанымдарды бүгінге дейін жеткізіп, әрі қарай жалғасын табуына тікелей әсер етеді. Фразеологизмдердің мәдени ерекшелігі оның белгілі бір қоғамның материалды және рухани мәдениетінің элементтерімен, оның тарихы, діни ұстанымдары, дәстүрі, өмір сүру жағдайларымен байланыстырылғымен айқындалады.

Фразеологизмдер қатарында үлттық мәдени коннатациялы тіркестер жиі кездеседі. Фразеологизмдер құрамында сакталған образдар жүйесі - әлемтанудағы материалдық, әлеуметтік, рухани мәдениеттің кумуляциясы болғандықтан, фразеологиялық бірліктердің семантикалық, pragmatикалық қасиеттерін таптуға бағыт сілтейтін факторлардың бірі. Кез келген фраземада үлттық мәдени коннатациялық тіркес араласа жүреді. Мысалы: романдағы «Сосын қогамдық жұмыстан аттонын ала қашатын» [7, 138 б.] немесе «Бірақ, әй, қойшы...әйел көңілін табатындаі, сен қайбір жүрт құсан жылмаңдан жүзіктің көзінен өтіп тұрып едің?» [7, 50 б.] сияқты сөйлемдердегі фразеологизмдеріндегі жүзік, ат, тон сөздері – мәдени коннатациядан хабар беретін фондық лек-

сиқа. Мәселен, қазақ халқының салт-санасында сөндік қолданбалы өнерге жататын жүзік қоршаған орта символикасына негізделіп, халық шеберлерінің білгілік, философиялық танымымын танытады.

Қазақ ұлтының әлеуметтік топ иелерін тек байлыққа, мансапқа ғана қарап бағаламай, ұлт мәдениетінің айрықша көрінісі ретінде сыйлы, беделді адамдарға үлкен құрмет көрсетуі, қошемет етуі. Мұндағы ұлт дәстүрінің келешек үрпак үшін қаншама тәрбиелік мәні бары қатты ескерілген. Мәселен, мына фразеологиялық тіркесте үлкенді сыйлау, беделін құрметтеу сијакты сезімдер орын алған: «*Тек осы ауылдың қөне көз қариялары мына апандарды түстеп танып, әрқайсысына ат қойып, анау – Кәлениң, анау – Мөңкенің, анау – Достың, ал әне бір Каражардың ұшар басынан құлап түстіндей кішілей аpan Сұдыр Ахметтің үйінің орны деп отырады*» [7, 159 б.]. Бұл мысалдағы **қөне көз қариялар** – фразеологиялық тіркесіндегі ұлттық мәдени ерекшелік қазақ халқында қалыптасқан менталитет бойынша жасы үлкен, сыйлы адамдарға көрсетілген құрмет. Туыстық жақтардан ерекшеленетін жағдайда жасқа қарамай, қалыптасқан дәстүр бойынша моральдық мәнін жоймайтын ұлттық этиканың аса маңызды жағы болып табылады.

Фразеологиямдердің мәдени ұлттық түсініктер дерегінің тағы бір кайнар көзі – тілдегі символдық мән алатын сөздер мен сөз тіркестері. Фразеологиямдердің астарындағы өз табиғатынан туындағынын экспрессивті мағына мен ойға косымша, сол ойдан тағы бір түспал ойдың шығуы, оны түсіну – ішкі зерденін терендігіне байланысты. Мәселен, романдағы фразеологиямдерге токталсақ, «*Әзімдегі әдемі болса, алғыр болса, жүргегінің түгі бар батыр болса гой!*» [7, 135 б.] «*Әз басы суқаны сүймесе де, бірақ бұған «қалқам», «қаралып – шырағым» деп, ал анасына «ақ женешем» деп іші-бауырына кіре келгенде, үлт түгел, анасы да осы пәллеге қалай «тәрғе шық» деп рай беріп қалғанын білмейтін*» [7, 87 б.] – сөйлемдердегі жүрек – ер, батырлықты, ал бауыр – жақын тартуды білдіретін түсініктер символ сөздерден шығады. Мәселен, казақ халқы жақын адамды бауырға балайды. Жүрек бауырдан да кем емес, ен қажетті орган, бауыр сөзінін колданылуы символдық мағына бауыр соматизмінің ерекшелігіне байланысты болып табылады. Сондайдағы заттардың символдық қызметінің көмегімен, тілдік белгілердің атымен символға айналуы фразеологиям жасауда астарлы ойдың, түспалдың көмексік қыры танылуда.

Ә. Нұрпейісовтің романында кездесетін фразеологиямдердің бірі – соматикалық фразео-

логизмдер. Олар фразеологиялық байлықтың құнарлы саласына жатуының басты себебі – олар адамның дene мүшелері мен ағзаларына қатысты байырғы лексикадан жасалып, лексика-грамматикалық тұрғыдан «зат есім», «сын есім», «етістік», «ұстө» мағыналарында қолданылуына, сондай-ақ халықтың рухани өмірін лингвистикалық тұрғыдан сипатталуына байланысты.

Дене мүшелерінің медицинада қалыптасқан «соматика» деп аталауына байланысты лингвистикада қалыптасқан «соматизм» терминін бізде дәстүр бойынша «дene мүшелерінің атаулары» деген мағынада, ал «соматикалық процестер» деген тіркестер арқылы сол дene мүшелеріне, жалпы адам табиғатына тән іс-әрекет, кимыл-козғалыс, жайқүй, табиғи қарым-қатынасты білдіреді.

Шығармадағы фразеологиямдер халық санасында қалыптасқан байырғы да төл атауларды қарастыра отырып, солардың негізінде жасалған дәстүрлі соматикалық фразеологиямдерді талдап, оларға этнолингвистикалық сипаттама беру арқылы романдағы лингвомәдениеттану аспектісі ашыла түседі. Романдағы соматизмдердің соматикалық процестерге тікелей қатысуы-қатыспауына, ол процестердің нактылы, абстракты мағыналарына байланысты фразеологиялық тіркестерге тікелей тоқталсақ. «*Көз* соматизміне байланысты мысалдар: «*Әуелі взінен ілгерірек оз-дырып ұстаган былгары сары шамадан... қөзіне оттаяй басылды*» [7, 51 б.], «*Сен қалт тоқтап, қараңғыга қоз тігем дегенше болмады*» [7, 47 б.], «*Тек таң алдында қозі ілініп кеткен екен, ..*» [7, 150 б.], «*. көргенсіз жігітке ала қозбен атып жібередей ажырая қаралып-ды*» [7, 161 б.], «*Үй толы кісілердің еш қайсысына қоз салған жоқсың*» [7, 201 б.], «*Айналасына абылап қоз тастады*» [7, 214 б.], «*Көзім тіріде кісіден зәбір көрем деп көрген жоқ*» [7, 96 б.], «*Шықылықтаган күлкісіне дейін қас пен қоздің арасында адам айналған тулкі...*» [7, 146 б.], «*Ентелеп мойнын созып, сыртқа қоз тіктің*» [7, 109 б.]. Мысалдардағы «*қоз*» – бет аумағындағы, жалпы адам денесіндегі ен басты мүшелерінің бірі. Сондыктан да болар, «*қоз*» соматизмі мен «*қоз*» ұғымынан туындаған фразеологиямдер қазақ тіліндегі фразеологиялық байлықтың ен құнарлы, әрі өнімді, қолданыс шынбері кен қабаттарына жатады. Тілімізде әбден қалыптасқан: *қоз тігу, қозбен ату, қас пен қоздің арасы, қоз тігу, қозі ілінү т.б.* сијакты фразеологиямдерге үйткы (тірек) болып тұрған «*қоз*» соматизмі небір күрдслі де, монді бейнелеу тәсілінің қайнар қозі болып тұрғанын дәлелдеу қын емес. Оның басты себебі – «*қоз*» мүшесінің адам өмірінде атқаратын қызметіне байланысты болса, екінші себебі

— сол көздің әрбір адамның өзіне ғана тән қайталаңбас қасиеттерінің сыртқы көрініс мен ішкі жан дүниесінің айнасы болуында. Мысалы, адамның сыртқы бейнесін суреттеуге қатысты қазақ тіліндегі сөздердің лексика-семантикалық тобын арнайы зерттеген М. Ержановтың еңбегінде көздің 123 түрін сипаттайтын соматизм тізімі келтіріледі: *алақан көз, шаралы көз, бадырақ көз түрінде; әдебиет пен фольклорда: тасырайган көз, шатынаган көз, адырақ көз, шагыр көз, шақша көз, ежірек көз т.б.*

Сол сиякты келесідей мысалдарды келтіруге болады: «*Қарт ана саңқыладаған даусын кенет кілт үзіп, сыртқа құлақ тікті*» [7, 111 б.], «*Жүрт сары Шаяның байлығын айтып, ауыздарының сұзы құры бастанаңда, баяғы баяғы ма, бұл жолы мойнына көп ақша мінсін*» [7, 113 б.] «*Бұл залым сойтіп біздің аузымызга көп қолымен құм құймақшы*» [7, 115 б.], «*Тек осы ауылдың қоне көз қариялары мына апандарды тустан танып, ...*» [7, 159], «*Мынау, сірә, жалғыз бала теніздің аргы бетінде жүргендеге, түнде кіршік ілмей тебіреніп жатқанда тапқан ақылы гой*» [7, 97 б.], «*Қартайған шагымда от көсейтін көседей қысқа қолымды ұзарт деп те жалынбаймын*» [7, 96 б.], «*Сен қалт тоқтап, қараңғыға көз тігем дегенше болмады...*» [7, 47 б.] және т.б.

Байқап отырғанымыздай, мысалдардағы әрбір үйткы соматизмнің фразеологизм жасауда өзіндік потенциясы *көз, құлақ, тіл, ауыз, жүрек* т.б. бірліктерде байқалады. Дене мүшелеріне байланысты жасалған соматикалық етістік фразеологизмдерге этностиң (халықтың) өз көзімен қарал бага беру, өз болмысын тануға арналған. Осы мысалдардағы материалдық мазмұнын, тілдік табиғатын, пайда болуын, колдануын халықтың өзіндік дүниетанымы, салт-дәстүрі, рухани-модени өмірі, әдет-түрлі негізінде сипаттау деген сөз. Адамның күрделі табиғаты мен өзіндік ерекшеліктерін сипаттайтын соматикалық процестердің бәрінде де ең алдымен оның өзі (жаны мен тәні, дене мүшелері мен ағзалары, жан дүниесі т.б.) қатысады. Адам осы ерекшеліктерімен көп жағдайда өзіне үқсас жан-жануарлардан парыктанады. Сонымен қатар, олармен ортақ, үқсас физиологиялық, психологиялық, анатомиялық қасиеттері де аз емес.

Дене мүшелерін халықтың түсінік түрғысынан қарастыра отырып, адамның күрделі табиғатын, ерекше тұлғасын оның іс-әрекеттері арқылы теренірек тануға мүмкіндік аламыз. Сол арқылы соматикалық фразеологизмдер құрамындағы соматикалық есім мен етістіктер түгелдей байырға лексикалық қорға тән; екіншіден, мүшіе-ағза-

ларымызға қатысты іс-әрекеттеріміздің мағынасы мен сыр-сипаты ата-бабаларымыздың жадында сакталып, ғасырлар аттап бізге жетіп отыр және әрбір дене мүшесінің, халық дәстүрінде қалыптасқан ұфымы мен сипаты белгілі (мәселен, жүрек, сезім, куаныш, реніш, батырлық, корқақтық, мерттік т.б. қасиеттердің символы іспеттес); әрі көптеген фразеологизмдердің еліктеуіш, бейнелеуіш сөздердің қатысуымен жасалуы адамның табиғатпен, табиғат құбылыстарымен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Яғни қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің жалпы тіл қазынасының байырғы да, құнарлы қабатына, көркем сөз корының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терен, қолданыс аясы кең құбылыс екендігі көрсетілді.

Сонымен фразеологиялық мағыналардың қалыптасуына ұлт менталитетінің рөлі ерекше ықпал ететінін байқап отырмыз. Менталитет сол ұлт жасаған, үрпағына қалдырган материалдық және рухани мәдениеттерінде ғана сакталады. Халықтың рухани шығармашылығының жемісі, тілдің ажарын кіргізетін, оның құдыретін арттыра түсетін, ойды бейнелеп, астарлап жеткізетін, атабабадан мұра ретінде келген сөз қазынасының дайын қолданылатын фразеологизмдер халықтың таным түсінігінен акпарат беретін лексемалар. Яғни фразеологизмдерде сакталған мәдени мағлұматтар — тілдік ұжымдардың өмір сүру ортасымен, көзқарастарымен тікелей байланысты нақты тілдік социумның эталондары мен стереотиптері жинақталған бейнелі, уәжделенген ішкі форманың жемісі.

ӘДЕБІЕТ

1. Авакова Р. Фразеологиялық семантика. — Алматы: Казак университеті, 1992. — 152 б.
2. Смагұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. — Алматы: Казак университеті, 1998. — 121 б.
3. Маслова В. Введение в лингвокультурологию. — М.: Наследие, 1997. — 207 с.
4. Телия В. Русская фразеология. Семантический, pragmatical и лингвокультурологический аспекты. — М.: Искусство, 1996. — 250 с.
5. Воробьев В. Лингвокультурология (теория и методы). — М.: Издательство Российского университета Дружбы народов, 1997. — 200 с.
6. Потебня А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. — 614 с.
7. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. — Алматы: Жазушы, 1999. — 472 б.

Резюме

Посвящена лингвокультурному значению устойчивых словосочетаний на материале романа А. Нурпеисова «Сонғы парыз».

Summary

This article focuses on the value of sustainable linguistics cultural phrases based on the novel A. Nurpeisova «Songy Paruz».